

UOT 316.6

Nigar Kərimova

Azərbaycan Universiteti, doktorant

nigar.karimova@au.edu.az

SOSIAL İNSTİTUT KİMİ UŞAQ EVLƏRİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ TƏDQIQI

Uşaq evləri bir sosial institut kimi cəmiyyətin müəyyən tələbatını ödəmək üçün yaradılan strukturlar olaraq qəbul edilir. Uşaq evlərində uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafı onların sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və digər insanlarla yaxşı münasibətlər qurmağa kömək edə bilər.

Bu tədqiqatın məqsədi uşaq evlərinin sosial institut kimi necə fəaliyyət göstərdiyini, bioloji valideynlərin olmamasının uşağın sosiallaşma prosesinə necə təsir etdiyini və uşağın sosial mühitinin onun əxlaqına/rəftarına təsir edib-etmədiyini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Məqalə yazılarkən nəzəri ədəbiyyatın təhlili, analiz, sintez, induksiya-deduksiya və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Məqalənin *elmi yeniliyi* uşaq evlərinin sosial institut kimi araşdırılması və formalaşması tarixinin araşdırılması ilə bağlıdır.

Açar sözlər: kimsəsiz uşaqlar, uşaq evləri, sosial institutlar, ailə, təhsil, din, dövlət

Giriş

Uşaq evləri kimsəsiz və tərک edilmiş uşaqlara sığınacaq, qayğı, təhsil və müdafiə təmin etmək üçün yaradılır. Uşaq evlərinin məqsədi uşaqların fiziki, emosional və sosial ehtiyaclarını ödəmək, onlara cəmiyyətin təqdim edə bilmədiyi ailə mühitini təmin etməkdir.

Müasir dövrdə də uşaq müdafiəsi müəssisələri uşaqların rifahını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daim inkişaf edir və təkmilləşir.

Sosial institutların cəmiyyətdəki mühüm rolu

Sosial institutlar bir şeyi dəqiq, rəsmi və nizamlı şəkildə yerinə yetirmək üsuludur. Hər bir cəmiyyətdə müəyyən davranışlar təkrarlanır və bu təkrarlar davranışın stereotipləşməsinə və cəmiyyəti təşkil edən fərdlər tərəfindən ümumi qəbul edilən bir hərəkət formasına çevrilməsinə səbəb olur. Nəticədə cəmiyyətdə müəyyən prosedur, qayda, davranış forması bərqərar olanda o, sosial instituta çevrilir. Sosial institutlar cəmiyyətin fəaliyyəti üçün həlledici olan müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Sosial institutların əsas funksiyalarından biri fərdlərə sosiallaşma, təhsil və təlim verməkdir. Bu funksiya fərdlərə cəmiyyətdə fəaliyyət göstərmək üçün zəruri olan bacarıqlar, dəyərlər və inanclar verən ailə, təhsil və din kimi qurumlar tərəfindən yerinə yetirilir.

Bildiyimiz kimi, sosial norma və dəyərlərin formalaşmasında həlledici rol oynayan müxtəlif sosial institutlar var. Onlardan ən vaciblərindən biri də ailədir. Bu, fərdlərin qarşılaşdığı ilk sosial institutdur və fərdlərə mədəniyyətlərinin əsas norma və dəyərlərini öyrətməkdə mühüm rol oynayır. Valideynlər və digər ailə üzvləri uşaqlara necə davranmağı, başqaları ilə necə ünsiyyət qurmağı və cəmiyyətdə hansı davranışın məqbul sayıldığını öyrədirlər. V.S. Yazıkova və L.A. Zubenko hesab edirlər ki, ailənin tərbiyə funksiyası cəmiyyətin məqsədinə, sosial inkişafa, nəhayət insan şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş əsas və ən mühüm funksiyadır (Zubenko & Yazykova, 1984, s. 7).

Din sosial norma və dəyərlərin formalaşmasında rol oynayan digər mühüm sosial institutdur. O, fərdlər üçün əxlaqi çərçivə və icma hissini təmin edir. Bu, ailələrdə öyrədilən norma və dəyərləri gücləndirməyə kömək edir və insanların həyatına məna və məqsəd hissi verir. Dini qurumlar həm də cəmiyyətimizdə sosial birlik hissi yaratmaqla insanların bir araya gəlməsi və bir-birini dəstəkləməsi üçün bir yol təqdim edir (Beyerlein & Hipp, 2006, s.97–117).

İnsan sosial varlıq olaraq həyatını sağlam şəkildə davam etdirmək üçün müəyyən təhsil almalıdır. Bu təhsil prosesi bir tərəfdən insanların sosiallaşmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə onların sosial həyata uyğunlaşmasını təmin edəcək bəzi bilik, dəyərlər və davranış nümunələri əldə etmələrinə şərait yaradır. Deməli, təhsil sosial institut kimi sosial norma və dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məktəblər və digər təhsil müəssisələri fərdlərə öz cəmiyyəti və onun tarixi haqqında öyrədir, həmçinin hakimiyyətə hörmət, məsuliyyət və zəhmətkeşliyin əhəmiyyəti kimi dəyərləri aşılayır. Təhsil ailələrdə və dini qurumlarda öyrədilən norma və dəyərləri möhkəmləndirməyə kömək edir və fərdlərə cəmiyyətdə iştirak etmək və öz icmalarına mənalı töhfələr vermək üçün lazım olan bilik və bacarıqları təmin edir (Martin & Fabes, 2001, s. 431–446). Televiziya, qəzetlər və sosial media informasiya yayır və ictimai rəyə təsir edir. Media həm də müəyyən dəyərlərin və ideyaların təbliği üçün platforma rolunu oynaya bilər ki, bu da zamanla sosial norma və dəyərlərin formalaşmasına kömək edə bilər. Eynilə, hökumətlər və hüquq sistemləri qanunlar və qaydalar vasitəsilə sosial normaları tətbiq edir və siyasət və təşəbbüslər vasitəsilə dəyərləri formalaşdırmağa kömək edirlər. Hökumətlər, həmçinin insanların bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olması və mübahisələrin necə həll edilməsi qaydaları da daxil olmaqla, sosial qarşılıqlı fəaliyyət üçün çərçivə təmin edir. Hökumətlər bu qayda və qanunları tətbiq etməklə cəmiyyətdə nizam və sabitlik hissi yaratmağa kömək edir.

Beləliklə deyə bilərik ki, sosial institutlar cəmiyyətin əsas hissələridir. Onlar sosiallaşma, təhsil və davranışın tənzimlənməsi daxil olmaqla müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir və fərdi və kollektiv davranışa, inanclara və münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Sosial institutların rolunu və təsirini başa düşmək həm siyasətçilər, həm akademiklər, həm də vətəndaşlar üçün vacibdir, çünki onlar təkcə cəmiyyətimizin dinamikasını və dəyişiklik potensialını daha yaxşı anlamağa kömək etmir, həm də sivil, dinc və mehriban bir cəmiyyət yaratmağa həvəsləndirir.

Validəyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial inkişafında uşaq evlərinin rolu

Uşaqların sosial inkişafında uşaq evlərinin mühüm rolu var, lakin bu rol çox vaxt onların mənfi təsirləri baxımından qiymətləndirilir. Uşaq evlərindəki uşaqlar çox vaxt ailə mühiti olmadan böyüyürlər ki, bu da onların psixoloji, emosional və sosial inkişafına təsir göstərir. Xüsusilə sevgi, şəfqət və güvən kimi əsas ehtiyacları qarşılanmadıqda uşaqların sağlam şəkildə inkişafı çətin ola bilər.

Uşağın yaşından asılı olmayaraq valideynlərini itirməsi və uşaq evinə verilməsi travmatikdir. Harvard Tibb Məktəbinin və Boston Uşaq Xəstəxanasının pediatriya professoru Çarlz Nelson hesab edir ki, “travma beyin üçün dəhşətlidir”. Alim sübut edir ki, travma insanın beynini dəyişdirir. Bu dəyişiklik uşaq üçün bir çox çətinliklərə səbəb ola bilər, məsələn, emosiya ilə bağlı çətinlik (onları ifadə etmək, müəyyən etmək və tənzimləmək), həddən artıq narahatlıq, ayrılma, depressiya, ümitsizlik hissi və s. Uşaq bir çox emosional çətinliklərdən keçir, bu da öz növbəsində onun düşüncə tərzinə, davranışına və şəxsiyyətinə təsir göstərir.

Uşaq evi, himayədar uşaqların fiziki, zehni və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi, onların gözləntilərə uyğun şəxsiyyət inkişafı üçün geniş, uyğun və adekvat imkanlara malik olması üçün əvəzedici xidmətlərin göstərilməsinə cavabdeh olan sosial təminat müəssisəsidir. Uşaq evləri diqqətdən kənar qalan uşaqlara həm özlərinə, həm də cəmiyyətə qarşı layiqli və

məsuliyyətli yaşaya bilən cəmiyyətin üzvlərinə çevrilmələri üçün onların ağılabatan şəxsi inkişafına və iş bacarıqlarına yiyələnməsinə kömək və istiqamət verməklə sosial iş peşəsinə əsaslanan xidmətlər göstərir.

Bildiyimiz kimi, uşağın sosiallaşması prosesi valideyndən başlayır və bunun mümkün olmadığı hallarda; uşağın qəyyumu onların rolunu alır. Uşağın himayəçisi uşağa valideyn rolunu yaxşı oynadıqda, uşaq yaxşı ünsiyyət qurur, amma rolu yaxşı oynamadıqda uşaq özünə qapanmağı öyrənir. Valideyn və ya övladında valideyn rolunu alan hər hansı bir şəxs yaxşı rol aldıqda, bu, uşağın özünə inamını artırır və uşağın yaxşı inkişaf etməsinə kömək edir. O, hər bir uşaq kimi yaxşı sosiallaşır, çünki onun emosional ehtiyacları qarşılır.

Uşaqlara elə qayğı göstərməlidir ki, onların inkişaf etmələrini, onların sağ qalmalarını və xəsarətlərdən, fiziki və cinsi zorakılıqdan qorunmasını təmin etsinlər, bu cür təhlükəsizlik ehtiyacları bütün uşaqlara, o cümlədən fərdi xüsusiyyətləri olmayan gənc uşaqlar üçün xüsusilə vacibdir. Uşaqlara dəstəyin göstərilməsi onların məktəbdə və cəmiyyətdə uyğunlaşmasını və yaxşı fəaliyyət göstərmə qabiliyyətini poza bilən narahatlıq və depressiya ilə əlaqəli davranışların daxililəşdirilməsi riskini minimuma endirməyə kömək edir. Həddindən artıq qorxu, çarəsizlik, apatiya, depressiya və geri çəkilmə kimi simptomlar qeyri-adekvat valideyn himayəsindən məhrum olan gənc uşaqlar arasında müşahidə olunan emosional çətinliyin göstəriciləridir. Valideyn fiqurunun olması uşağın tərbiyəsində mühüm rol oynayır sosiallaşma prosesi və uşağın özünə inamını artırır.

Qayğı müəssisələri, daha konkret desək, uşaq evləri uşaqların müəyyən yaşa qədər təhlükəsizliyini təmin edən müəssisələrdən daha çox, uşaqların hər cür problemləri ilə məşğul olan, onların sosial həyata uyğunlaşmasına kömək edir (Şükrü, 1969: 18).

Uşaq evlərindəki uşaqların sosial inkişafına mənfi təsirlər aşağıdakıları əhatə edə bilər:

1. Emosional Çətinliklər: Uşaq evi təcrübəsi uşaqların emosional çətinliklər yaşamasına səbəb ola bilər. Ailə əlaqələrinin olmaması, etibarsızlıq hissi və tərək edilmə qorxusu kimi emosional problemlər yarana bilər.

2. Sosial Bacarıqların İnkişafı: Ailə mühitində böyüyən uşaqlar çox vaxt ailə üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqədə sosial bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Uşaq evlərində belə qarşılıqlı əlaqənin olmaması uşaqların sosial bacarıqlarına təsir edə bilər.

3. Şəxsiyyətin inkişafı: Ailənin uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rolu var. Uşaq evi təcrübəsi uşağın şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərə bilər və şəxsiyyət çətinliyinə səbəb ola bilər.

4. Təhsil və Karyera İmkanları: Uşaq evlərindəki uşaqlar üçün təhsil və karyera imkanları çox vaxt məhdudlaşdırıla bilər. Bu, onların gələcək həyatlarında uğur qazanmalarını çətinləşdirə bilər.

Bununla belə, uşaq evləri uşaqlara sığınacaq, təhsil və onların əsas ehtiyaclarının ödənilməsi kimi mühüm xidmətlər də göstərir. Bu xidmətlər uşaqların fiziki sağlamlığını və ümumi rifahını qorumağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, bəzi uşaq evləri uşaqlara psixoloji dəstək və təhsil imkanları verməklə müsbət təsir göstərə bilər.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, uşaq evlərinin uşaqların sosial inkişafında rolu mürəkkəbdir və həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də uşaq evlərindəki uşaqların ehtiyaclarının ödənilməsi, sağlam inkişafı üçün müvafiq mühitlərin yaradılması vacibdir.

Müdafiyyə ehtiyacı olan uşaqlar üçün yaradılmış müəssisələrin tarixi

Uşaq müəssisələri, ümumiyyətlə, uşaqlara qulluq, təhsil və müdafiə üçün yaradılmış təşkilatlardır. Bu müəssisələr uşaqların əsas ehtiyaclarını ödəmək, təhsillərini təmin etmək və lazım gəldikdə onları qorumaq üçün fəaliyyət göstərir. Uşaq müəssisələrinə çox vaxt uşaq evləri, uşaq bağçaları, uşaqlara dəstək mərkəzləri və ya himayədarlıq xidmətləri daxil ola bilər.

Bu qurumlar uşaqların sağlam mühitdə böyüməsinə və potensiallarını reallaşdırmağa kömək etmək üçün çalışır. Bundan əlavə, uşaqların hüquqlarını qorumaq və lazım gəldikdə müdafiəni təmin etmək onların mühüm missiyalarındandır.

Uşaq müəssisələrinin tarixi kifayət qədər qədim və çeşidlidir. Bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərində yetim qalan, ailələri tərəfindən tərk edilmiş və ya pis rəftara məruz qalan uşaqlar üçün müxtəlif qurumlar yaranmışdır.

Qədim dövrlər: Bu dövrlərdə uşaqlar çox vaxt ailələrinə və ya icmalarına mənsub idilər. Bununla belə, bəzi hallarda yetim və ya ailələri tərəfindən tərk edilmiş uşaqlar üçün müxtəlif institutlar tətbiq edilmişdir. Məsələn, Qədim Romada bəzi hallarda uşaqlar kölə olaraq satılırdı, digər hallarda isə uşaqlar üçün uşaq evləri və ya oxşar müəssisələr yaradılırdı.

Orta əsrlər: Qeyd olunan əsrlərdə kilsələr və monastirlər tez-tez uşaqların qayğısı və təhsili ilə məşğul olan mühüm qurumlara çevrildilər. Uşaq evləri çox vaxt monastirlərin və ya kilsələrin yanında yerləşirdi. Bəzi monastirlər uşaqlar üçün sığınacaq, təhsil və qida təmin edərkən, digərləri uşaq böyüdərək kilsəyə yeni üzvlər cəlb etməyə çalışırdılar.

Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, dünyada ilk uşaq evi 1434-cü ildə Xorvatiyanın Dubrovnik şəhərində açılıb. Hökumət 1432-ci ildə uşaqları şəhərin ətrafına heyvan kimi atmağı rəzil və qeyri-insani hesab edərək, şəhərdə uşaq evi açmaq qərarına gəlib. Açılan ilk uşaq evi mərkəzdə Müqəddəs Kler monastirinin bir hissəsi olaraq inşa edildi. Onun qalıqlarını bu günə qədər görmək mümkündür (Thomas, 2018, s.52-56).

Həmin dövrdə əhalinin həddindən artıq yoxsulluğu səbəbindən uşaqların əksəriyyəti uşaq evində böyüməli olurdu. Altı yaşına kimi burada qalır, sonra övladlığa verilir, bəzən də valideynləri tərəfindən geri alınır. Övladlarını uşaq evinə vermək utancından qurtulmaq üçün analar qara paltar geyinir, gecəyarı buraya gəlirdilər. Onlar qapının yanında quraşdırılmış fırlanan qurğuya uşağı qoyub, qapının zəngini çalaraq çıxıb gedirdilər. Napoleon müharibə zamanı uşaq evlərini bağlatdırmış, buranı silah-sursat anbarına çevirmişdi.

Qədim Romada və orta əsrlərdə monastirlər, kilsələr və xeyriyyə müəssisələri yetimlərə və zəif uşaqlara qayğı göstərmək üçün mühüm mərkəzlərə çevrildi. XVI əsrdə Avropada uşaq evləri daha çox yayılmış və müxtəlif dini və ictimai təşkilatlar tərəfindən idarə edilmişdir.

Növbəti uşaq evi 1729-cu ildə ABŞ-ın Missisipi ştatının Natchez şəhərində açılıb. Bura həmin vaxtda hindilərlə ağdərili amerikalılar arasında münafişə nəticəsində yetim qalan uşaqlara qulluq etmək üçün yaradılmışdı. Bununla belə getdikcə uşaq evlərinin sayı artmışdı (Bremner, 1970, s.74).

Uşaq evləri həm də ölkədə təlatümlər və ya sürətli sosial dəyişikliklər zamanı sabitləşdirici qüvvə kimi görünürdü. Bu qurumlar hüquqdan məhrum edilmiş əhalinin uşaqlarına dəyərləri öyrətmək üçün bir yer olaraq görüldü.

Erkən Çağ və Müasir Dövr

Müasir dövrdə, xüsusilə XIX əsrdə sənayeləşmə və urbanizasiya prosesləri ilə birlikdə uşaqların həyat şəraiti və qayğıları əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Sənaye İnkilabının təsiri ilə uşaq əməyi və uşaqların pis şəraitdə çalışdırılması problemi ortaya çıxdı. Bu dövrdə uşaqların müdafiəsi və təhsili ilə bağlı müxtəlif islahat hərəkətləri və hüquqi tənzimləmələr edildi. Uşaq evləri, uşaq bağçaları, təhsil müəssisələri, uşaqların müdafiəsi orqanları kimi müxtəlif müəssisə və təşkilatlar yaradıldı.

1830-1850-ci illər arasında Amerikada 56 uşaq müəssisəsi yaradıldı. Bu müəssisələr epidemiyalar (vəba, vərəm, qrip), müharibələr, immiqrant axını, artan urbanizasiya və iqtisadi böhran kimi hadisələrin baş verməsi səbəbilə uşaqların əsl pənah yerinə çevrilmişdi (Bremner, 1970, s.74).

Kimsəsiz uşaqlara qayğı göstərənləri bir araya gətirmək və fikir mübadiləsi aparmaq üçün 1909-cu ildə Prezident Teodor Ruzvelt tərəfindən Ağ Evdə Uşaqlarla bağlı ilk Konfrans

təşkil edilmişdir (Cole, 1990, s. 2001-2085). Konfrans iştirakçıları belə qənaətə gəliblər ki, mümkün olan yerlərdə uşaqlar müəssisələrə deyil, himayədar ailələrə verilməlidir. Bu konfransın konsensusu ondan ibarət idi ki, “ev həyatı sivilizasiyanın ən yüksək və ən yaxşı məhsuludur. Təcili və məcburi səbəblər istisna olmaqla, uşaqlar ondan məhrum edilməməlidirlər... Bu konsensus o vaxtdan bəri uşaq rifahı nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir” (Jones, 1993, s. 458-477).

Konfransdan sonra bir çox ştatlarda anaların təqaüd almasına icazə verən qanunlar qəbul edildi. Bu dəstək ailəni qorudu və bir çox uşağın uşaq evlərinə verilməsinin qarşısını aldı (Cole, 1990, s.2001-2085). Lakin bu təqaüd bütün ailələrə şamil edilmirdi. Əxlaqsız hesab edilən və ya pis xarakterə malik olduğu düşünülmən qadınlara maddi yardım təklif edilmirdi. Bununla belə, konfransın nəticələri müəssisələrə yerləşdirilən uşaqların sayına az təsir göstərmişdir. Əslində, sonrakı illərdə bu rəqəm artmağa davam etdi. Konfransdan 35 il sonra uşaq evlərində olan uşaqların sayı nəhayət 1909-cu il səviyyəsindən aşağı düşdü. Həmin dövrdə himayə olunan uşaqların sayının artması müxtəlif səbəblərlə, o cümlədən əsrin birinci yarısında Böyük Depressiya və daha sonra baş vermiş müharibələrlə əlaqələndirilə bilər. Ola bilsin ki, analara verilən təqaüd anlayışı sadələşdirilmiş fikirlərə əsaslanırdı ki, uşaqların əksəriyyəti valideynlərinin pulu olmadığı üçün, bəzilərinin isə valideynlik problemlərinə görə yerləşdirilirdi (Jones, 1993, s.458-477).

Müasir dövrdə uşaqların hüquqlarını qorumaq, onların rifahını təmin etmək və təhlükəsiz mühitdə böyümələrini dəstəkləmək üçün uşaqların müdafiəsi müəssisələri yaradılmışdır. Bu müəssisələr tez-tez uşaqların pis rəftar, laqeydlilik, sui-istifadə və ya ailələrindən ayrılma riski ilə üzləşdiyi vəziyyətlərə cəlb olunurlar. Müasir dövrdə uşaqların müdafiəsi agentliklərinin bəzi əsas elementləri bunlardır:

Uşaq evləri və uşaq bağçaları: Bunlar uşaqların ailələrindən ayrılmalı olduğu hallarda sığınacaq və qayğı göstərən müəssisələrdir. Bununla belə, bu gün uşaqların ailələri ilə birlikdə qalması və alternativ qayğı variantlarını seçməsi daha çox adi hala çevrilib.

Qoruyucu Ailə Xidmətləri: Uşaqları bioloji ailələrindən ayırdıqları təqdirdə müvəqqəti olaraq himayədar ailələrə yerləşdirən bir sistemdir. Bu yolla uşaqlar ailə mühitində böyümək və inkişaf etmək imkanı əldə edirlər.

Qoruyucu ailənin himayəsi həm qorunacaq uşaq, həm uşağın həqiqi ailəsi, həm himayədar ailə, həm də sosial xidmətlər müəssisəsi üçün üstünlüklərə malikdir. Uşaqlar üçün himayədarlığın ən böyük faydası onlara ailə mühitinin istiliyini verməsidir. Çünki anadangəlmə ailəsi tərəfindən lazımi qayğı ilə təmin oluna bilməyən, lakin ailə həyatına uyğunlaşmaqda çətinlik çəkməyən və ya valideynlərindən tamamilə ayrı qalan, kimsəsiz, atılmış və ailə mühitinə ehtiyacı olan uşaqlar üçün himayədar ailə qayğısı bir çox üstünlüklər təmin edir (Şenocak, 2005, s.114).

Uşağın həqiqi ailəsi üçün himayədarlığın faydası aşağıdakı kimi üzə çıxır. Uşaqla öz ailəsi arasında müəyyən səbəblərə görə uşaq ailəsindən uzaqlaşdırıldıqda, sosial işçilər bu uşağa ən uyğun qayğı metodunu tapıb tətbiq etməyə çalışır, eyni zamanda ailədən irəli gələn problemlərin tapılması və həlli istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Çünki burada məqsəd problemlərin tez bir zamanda aradan qaldırılması, beləliklə də uşağın ailəsi ilə əlaqəsinin davam etməsini təmin etmək və ailə üzvlərinin birgə yaşamasına şərait yaratmaqdır. Nəticədə, uşağın əsl ailəsi nəinki problemlərinin həllində yardım alır, həm də uşağa qayğı və müdafiədə dəstək olur.

Qoruyucu ailə olmaq istəyinin bəzi ümumi səbəblər var. Bunlardan başlıcası; uşaqlara kömək etmək istəyi, cəmiyyətdə himayədar ailəyə olan ehtiyacın ödənilməsi, ailə büdcəsinə töhfə vermək, tənhalığın həlli, ailənin daha da genişləndirilməsi, övladlığa götürmə, uşaq itkisi və ya dini səbəblərə görə kompensasiya və s. sayıla bilər (Linares & Montalto, 2003, s. 2).

Müəssisənin bu vəziyyətdən faydası, institusional qayğı ilə müqayisədə daha ucuz sosial

xidmət hazırlamaq və uşaq üçün daha uyğun böyümə mühitini təmin etmək kimi ümumiləşdirilə bilər. Lakin unutmamaq olmur ki, sosial xidmət müəssisələrinin əsas məqsədi uşaq üçün ən uyğun böyümə mühitini müəyyən etmək və uşağın belə bir mühitdə böyüməsini təmin etməkdir.

Uşaqlara Dəstək Mərkəzləri: Bunlar zorakılığa məruz qalmış və ya ailələrindən ayrılmalı olan uşaqlara xidmət göstərən mərkəzlərdir. Bu mərkəzlər psixoloji dəstək, tibbi yardım, təhsil və digər əsas ehtiyacları təmin etmək üçün müxtəlif peşəkarlar komandası tərəfindən idarə olunur.

Uşaqların Müdafiəsi Qanunları və Qaydaları: Uşaqların hüquqlarını qorumaq və təmin etmək üçün müxtəlif hüquqi qaydalar və qurumlar yaradılmışdır. Bu qanunlar uşaqları pis rəftardan, sui-istifadədən və etinasızlıqdan qoruyur və cinayətkarları cəzalandırır.

Təhsil və Maarifləndirmə Proqramları: Uşaqların hüquqları, müdafiəsi və təhlükəsizliyi haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün müxtəlif təhsil və maarifləndirmə proqramları təşkil edilir. Bu proqramlar uşaqlara öz hüquqlarını və təhlükəsizliyini qorumağa kömək edir, eyni zamanda valideynlərə və cəmiyyətə uşaqların müdafiəsi haqqında məlumat verir.

XX əsrdə himayədar ailə xidmətləri kimi daha humanist və uşaq dostu qayğı modelləri də inkişaf etdirildi. Bununla yanaşı, XX əsrin ikinci yarısında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası kimi beynəlxalq sənədlər uşaqların hüquqlarının qorunması və onların rifahının təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu proses bütün dünyada uşaqların müdafiəsi institutlarının daha effektiv və universal olmasına öz töhfəsini verib.

Bu gün uşaqların hüquqları və rifahı ilə bağlı beynəlxalq standartlar müəyyən edilib və uşaqların müdafiəsi müəssisələri daha geniş yayılıb. Uşaqların ailələri ilə birlikdə qalması və ailə mühitində böyüməsi təşviq edilsə də, uşaqlar üçün təhlükəsiz və dəstəkləyici alternativ variantlar da mövcuddur. Uşaq hüquqlarına dair məlumatlılıq və həssaslıq artdıqca, uşaqların müdafiəsi və rifahı üçün müxtəlif milli və beynəlxalq hüquqi tənzimləmələr həyata keçirilir.

Uşaq evləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar

Uşaq evləri haqqında çoxlu müxtəlif tipli əsərlər yazılıb. Bu əsərlər, ümumiyyətlə uşaq evlərinin tarixi, fəaliyyət göstərməsi, təsirləri, uşaqların təcrübələri, bu mövzuda sosial, psixoloji və siyasi məsələlərdən bəhs edir. Uşaq evləri haqqında yazılmış mühüm əsərlərdən biri **Christina Baker Kline** tərəfindən qələmə alınan "Orphan Train" adlı əsərdir (Kline, 1964). Müəllif 1929-cu ildə Böyük Depressiya zamanı ABŞ-dəki uşaq evlərindən qatarla göndərilən uşaqların hekayəsindən bəhs edir. **Adam Johnsonun** "The Orphan Master's Son" adlı əsəri də diqqətəlayiqdir (Johnson, 2012). Bu roman Şimali Koreyada uşaq evlərində böyüyən bir uşağın hekayəsindən bəhs edir. Dəyərli tədqiqatlardan biri də **Fyodor Dostoyevskinin** "The House of the Dead or Prison Life in Siberia" əsəridir (Dostoyevsky, s.1860-1862). Dostoyevskinin bu əsəri Sibirdəki həbsxanada baş verənlərdən bəhs edir və bu həbsxanadakı bəzi obrazlar uşaq evlərində böyüyənlərdir. Mövzumuzla bağlı maraqlı əsərlərdən biri də **Philip R. Reillynin** "Orphan: The Quest to Save Children with Rare Genetic Disorders" əsəridir (Reilly, 2015, s.121-125). Bu kitab genetik xəstəlikləri olan valideyn himayəsindən məhrum və tərk edilmiş uşaqların yaşadıkları çətinlikləri və onlara kömək etməyə çalışanların söylərini təsvir edir. **Nancy Amisin** qələmə aldığı "The Orphans of Normandy: A True Story of World War II Told Through Drawings by Children" əsəri də diqqəti cəlb edir. Bu kitab II Dünya Müharibəsi haqqındadır. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Normandiyada baş verənlərdən oradakı valideyn himayəsindən məhrum uşaqların gözü və rəsmləri ilə danışılır. Maraqlı tədqiqatlardan biri də **Nina Bernsteinin** "The Lost Children of Wilder: The Epic Struggle to Change Foster Care" əsəridir. Bu kitab Amerikadakı himayədarlıq sistemini tənqid edir və sistemin necə təkmilləşdirilə biləcəyini müzakirə edir. Mövzumuzla bağlı məlumat

verən tədqiqatçılardan biri də Elxan Quliyevdir. Müəllif XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət (farsdilli mənbələr əsasında) əsərində orta əsrlərdə Azərbaycanda kimsəsiz uşaqlara göstərilən diqqət və qayğıdan da bəhs etmişdir. Əsər dövrün tarixini öyrənmək baxımında çox qiymətli mənbədir.

Uşaq evləri, kimsəsizlər haqqında çoxlu sayda məqalələr də yazılmışdır. Bu məqalələr ümumiyyətlə uşaq evlərinin fəaliyyəti, uşaqların təcrübələri, onların sosial və psixoloji təsirləri, cəmiyyətə təsirləri və bu mövzuda siyasət tövsiyələrindən bəhs edir. Bu mövzuda yazılmış mühüm məqalələrdən "*Orphanages and Their Impact on Children*" (Uşaq evləri və onların uşaqlara təsiri) qeyd etmək olar. Bu tip məqalələr tez-tez uşaq evlərinin uşaqların inkişafı və rifahına təsirlərini araşdırır, daha yaxşı qayğı modelləri və siyasətlərinin işlənilib hazırlanması üçün təkliflər verir. "*The Effects of Institutionalization on Child Development*" (İnstitusionallaşmanın Uşaq İnkişafına Təsirləri). Belə məqalələr uşaq evlərində böyüyən uşaqların emosional, sosial və idrak inkişafına necə təsir etdiyini araşdırır və daha yaxşı qayğı metodları təklif edir. "*The Long-Term Effects of Growing Up in Orphanages*" (Uşaq evlərində böyümənin uzunmüddətli təsirləri). Bu tip yazılan məqalələr uşaq evlərində böyüyən uşaqların yetkinlik dövründə qarşılaşdıqları çətinliklərdən və onların bu çətinliklərin öhdəsindən necə gələ biləcəklərindən bəhs edir. "*Alternatives to Institutional Care for Orphaned Childre*" (Kimsəsiz uşaqlar üçün institusional qayğıya alternativlər) Bu cür tədqiqatlar uşaq evləri tərəfindən həyata keçirilə bilən alternativ qayğı modellərini araşdırır və qayğının daha yaxşı üsullarını təklif edir. "*The Impact of Foster Care on Orphaned Children*" (Övladlığa götürmənin kimsəsiz uşaqlara təsiri) Belə yazılar himayədar ailə xidmətlərinin valideyn himayəsindən məhrum uşaqlara təsirini araşdırır və daha yaxşı qayğı modellərinin hazırlanması üçün təkliflər verir.

Bu tədqiqatlar kimsəsiz uşaqların həyatını yaxşılaşdırmaq və onlara daha yaxşı gələcək təklif etmək üçün müxtəlif yanaşmaları əhatə edir. Bu sahədə aparılan araşdırmaların uşaqların həyatına müsbət təsir göstərməsi və onlara dəstək olması vacibdir.

Göründüyü kimi, uşaq evləri və kimsəsiz uşaqlarla bağlı müxtəlif aspektlərdə tədqiqatlar aparılmışdır. Valideyn himayəsindən məhrum uşaqlarla bağlı araşdırmalar ümumiyyətlə bu uşaqların yaşadıkları çətinlikləri anlamaq, həyatlarını yaxşılaşdırmaq və onlara dəstək olmaq üçün aparılır. Bu tədqiqatlar ümumiyyətlə sosial xidmətlər, psixologiya, sosiologiya və təhsil kimi sahələrdə aparılır.

Nəticə

Uşaq evləri kimsəsiz uşaqlara qayğı göstərmək üçün yaradılmış dövlət qurumudur. Valideyn himayəsindən ayrılan və uşaq evlərinə yerləşdirilən uşaqların emosional, mənəvi və sosial ehtiyacları var ki, bu ehtiyaclar qarşılanmadıqda onları risk altında qoya bilər. Valideynlərin ölümü və ya valideynləri tərəfindən tərک edilməsi, bacı-qardaşlarından ayrı düşməsi, ailədə emosional xəstəlik və ya zorakılıq uşaq üçün bir çox çətinliklərə səbəb ola bilər. Bioloji valideynlərin və ya ardıcıl baxıcının olmaması uşağın sosiallaşma prosesinə böyük təsir göstərir. Uşağın tərbiyə olunduğu mühit uşağın əxlaqi davranışına və sosial münasibətinə təsir edə bilər. Ona görə də uşaq evləri sistemlərini təkmilləşdirmək və uşaqların daha yaxşı şəraitdə baxılmasını təmin edəcək islahatların aparılması çox vacib bir məsələdir. Doğma ailəsinə qovuşmaq mümkün olmadıqda, qohumluq qayğısı, himayədarlıq və ya övladlığa götürmə kimi ailə qayğısının alternativ formaları uşaqların sosial və emosional inkişafı (həmçinin onların fiziki və intellektual inkişafı) üçün daha yaxşı nəticələr verə bilər. Hökumət uşaqları övladlığa götürmə siyasətini və uşaqların sosial mühitini onlara daimi qəyyumlarla təmin etməklə yaxşılaşdırmalıdır. Qoruyucu ailə xidmətləri kimsəsiz uşaqların ailə mühitində böyüməsinə şərait yaradır, eyni zamanda onlara gözəl əxlaq və rəftarın aşılmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hasan Şenocak. Korunmaya muhtaç çocuklar: İstanbul yetiştirme yurtları üzerine bir alan araştırması. Doktora tezi. İstanbul. 2005, 292 s.
2. M. Şükrü Tulay. Korunmaya Muhtaç Çocukların Müesseselerde Bakımı. // Sosyal Hizmet Dergisi, 1969, C. III, S. 12, Eylül, s. 18
3. Adam Johnson. The Orphan Master's Son. New York: Random House. 2012
4. Beyerlein, K., & Hipp, J. R. From pews to participation: The effect of congregation activity and context on bridging civic engagement. // Social Problems. 2006, 53 (1), pp.97–117.
5. Christina Baker Kline. Orphan Train. 1964
6. Cole, E. Family Preservation, Child Welfare League of America, Inc. Washington, D.C. 1990, s.2001-2085.
7. Fyodor Dostoevskynin. The House of the Dead or Prison Life in Siberia. "Vremya". 1860–1862
8. Jones, M. B. "Decline of the American Orphanage." Social Service Review. 1993, pp. 458-477
9. Martin, C. L., & Fabes, R. A. The stability and consequences of young children's same-sex peer interactions. // Developmental Psychology. 2001, Vol. 37, p.p.431-446.
10. Oriana Linares, Daniela Montalto, "Foster Families", Child Study Center Letter, Vol: 8, No: 2, Nov.–Dec. 2003, s. 2.
11. Philip R. Reilly. Orphan: The Quest to Save Children with Rare Genetic Disorders. New York. 2015, 232 p.
12. Robert Bremner. Children and youth in America: a documentary history. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1970, p.74
13. Zubenko L.A. and Yazykova, L. A. () The role of the family in the system of communist education / L. A. Zubenko, V. S. Yazykova. Moscow: Mosk. 1984
14. WorkermMark Thomas. From the Dubrovnik Archives – Dubrovnik's first Orphanage. 2018.
15. From the Dubrovnik Archives – Dubrovnik's first Orphanag. <https://www.thedubrovniktimes.com/information/item/5083-from-the-dubrovnik-archives-dubrovnik-s-first-orphanage>

Нигяр Керимова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ДЕТСКИХ ДОМОВ КАК СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА

Резюме

Детские дома как социальный институт рассматриваются как структуры, созданные для удовлетворения определенных потребностей общества. Развитие социальных навыков детей в детских домах может помочь им улучшить свои социальные навыки и построить хорошие отношения с другими людьми.

Цель данного исследования – определить, как детские дома функционируют как социальный институт, как отсутствие биологических родителей влияет на процесс социализации ребенка, влияет ли социальная среда ребенка на его нравственность/поведение.

Методология исследования. При написании статьи использовались методы интерпретация теоретической литературы, анализ, синтез, индукции-дедукции.

Научная новизна статьи связана с исследованием детских домов как социального института и истории их становления.

Ключевые слова: *беспризорные дети, детские дома, социальные учреждения, семья, образование, религия, государство*

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL STUDY OF CHILDREN'S HOMES
AS A SOCIAL INSTITUTION**

Summary

Orphanages as a social institution are considered as structures created to meet certain needs of society. Developing the social skills of children in orphanages can help them improve their social skills and build good relationships with other people.

The purpose of this study is to determine how orphanages function as a social institution, how the absence of biological parents affects the process of socialization of the child, and whether the child's social environment influences his morality/behavior.

Research methodology. When writing the article, the methods of interpretation of theoretical literature, analysis, synthesis, and induction-deduction were used.

The scientific novelty of the article is related to the study of orphanages as a social institution and the history of their formation.

Keywords: street children, orphanages, social institutions, family, education, religion, state